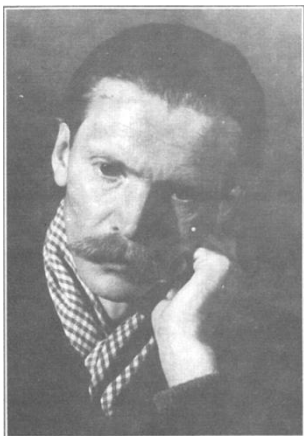


VASVÁRI ZOLTÁN

Hatvan éve hunyt el a hazai cigányság nagyszerű kutatója, Erdős Kamill (1924–1962)



Hatvan esztendeje, 1962. július 2-án hunyt el Erdős Kamill etnográfus, nyelvész, romológus.

1924. május 16-án született Budapesten. Apai ágon református poroszlói családból származott, anyai ágon Edvi Illés Gergely evangélikus lelkész, mártír gályarab volt nevezetes őse.

Fiatal ludovikás tisztként vett részt a második világháborúban, és francia hadifogsága idején szerzett súlyos tüdőbajt, ami egész jövőjére kihatással volt: állandóan gyöngélgedő egészsége miatt soha többet nem vállalhatott sem katonai, sem rendes polgári állást. Élet-

helyzetét súlyos betegsége mellett tovább nehezítette, hogy hazatérve hamar kiderült, osztályidegen származása, ludovikás tanulmányai és nyugati hadifogsága miatt gyanakvás övezi személyét, sehol nem alkalmazzák. Valójában az egészségügy segített rajta, kórházzról kórházra vándorolt, végül 1952-ben Gyulán telepedett le, ahol az ottani szanatóriumban lelt otthonra. Gyógykezelték, illetve segédkönyvtárosként tevékenykedhetett, és meg is nősült, a laboratórium vezetőjét, Müller Máriát vette feleségül.

Erdős nem volt tanult néprajztudós, e tekintetben rövid tudományos életútja sok hasonlóságot mutat pl. a palócföldi Perőcsényből származó, szintén a második világháború poklából hazakerült Együd Árpáddal¹.

Máig érdekes kérdés, hogy a második világháborút és a francia fogságot megjárt huszoneves fiatalembernek mi ébresztette fel a cigányok iránti érdeklődését, empátiáját. Elsősorban a nyelvükkel foglalkozott, de gyűjtötte a szokásaikat, hiedelmeiket is, csakúgy, mint folklórnjuk és anyagi kultúrájuk sok jelenségét.

¹ Folyóiratunk 2021/2. számában jelent meg Koczó József írása a száz éve született Együd Árpádról (a szerk.).

Erdős Kamill és felesége, Müller Mária

Özvegye így emlékezett vissza indulásának éveire: „Férjem a fogságból betegen jött haza. TBC-s fertőzést kapott. Most miután kiderült betegsége, beutalták a Korányi TBC-szanatóriumba, és ott egy Baranyi Dezső nevű cigányprímással került egy szobába. Balassagyarmati volt. No, most nagyon összebarátkozott

vele... sok olyan nótára (magyar nóta), dalra tanította Baranyit, amit az nem tudott. Baranyi viszonzásként megtanította a kárpáti cigány nyelvjárásra.

Ragadt rá a nyelv. Kikerült a kórházból, szabadidejében a Terimpexnél dolgozott ekkor, nagyon sokat járt a Mátyás téri cigányok közé. (...) Tetstett neki a cigányok kötetlen, szabad élete. Néha egész délutánokat ült és hallgatta a beszédjüket, figyelte az életüket”.²

Egzotikum-keresése azonban csak lassan alakult át tudományosabb érdeklődéssé, mégpedig a felesége és a gyulai múzeum akkori igazgatója, Lükő Gábor hatására. Később Gyulán az oláh cigányok által beszélt nyelvjárást is elsajátította. Közben elolvasta, áttanulmányozta, majd részben be is szerezte az 1950-es években elérhető magyar és külföldi szakirodalmat, megrendelte a *Journal of the Gipsy Lore Societyt* és az *Études Tsiganest*. Emellett megbízást adott a magyar sajtófigyelő szolgálatnak a hazai újságokban megjelent cikkek, rádióban és tévében elhangzott cigány témájú műsorok gyűjtésére. Ezek is megtalálhatók gyulai hagyatékában.

Élete végéig hitt abban, hogy tudományos tevékenységével lerombolhatja a cigányságról kialakult hamis képet, és bízott abban is, hogy írásai nyomán a társadalom nagyobb türelemmel és megértéssel fogja kezelni problémáikat.

Erdős elsőként vetette fel egy cigány múzeum létrehozásának ötletét, életében azonban ebből nem lett semmi, annak ellenére sem, hogy kapcsolatban állt a kor legnagyobb tudósaival. Levelezett Ortutay Gyulával, Gunda Bélával, Ujváry Zoltánnal, Nyárády Mihállyal, Bodgál Ferencsel,

² Gurzó K. Enikő: *Erdős Kamill, a cigánykutató* – <https://magyarmuzeumok.hu/cikk/erdos-kamill-a-ciganykutato> magyarmuzeumok.hu

Mándoki Lászlóval, Sára Sándorral, Martin Györggyel és még sok más ismert személyiséggel.

Már 1876-ban felvetődött az első cigány néprajzi múzeum megalapításának gondolata, de majd' egy évszázadig ez annyiban is maradt. Erdős 1960-ban adott be egy kérelmet a Művelődési Minisztériumnak, melyben egy cigány gyűjtemény felállítását kérelmezte, ám ő sem járt több sikerrel, mint elődei. Két évtizeddel halála után a cigány művészetek bemutatása érdekében 1983-tól a Néprajzi Múzeum és a Magyar Művelődési Intézet szervezett több országos kiállítást, és a két intézményen kívül még számos gyűjtőhely alakult. 1995-ben a rendszerváltás idején alakult pécsi Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület nagy erővel kezdte el megszervezni a baranyai cigányság történetét, életét bemutató kiállítás anyagának gyűjtését, amelyből 1996 februárjában jött létre a Sarokmúzeumban a *Romák Baranyában* című állandó kiállítás. 1996 nyarán meg is alapították az Erdős Kamill Cigány Múzeumot, melynek kapuit 1998. május 16-án, a múzeum névadója születésének 75. évfordulóján nyitották meg a Rácz Aladár Közösségi Házban.

Bár a hazai néprajzos szakma és a szűk cigány értelmiség egy része fenntartásokkal tekintett munkásságára és célkitűzéseire, a nemzetközi cigánisztika képviselői hamar felismerték jelentőségét. Tragikusan rövid élete során számos elismerésben részesült. 1958-ban tagjául választotta a londoni Gypsy Lore Society, 1959-ben pedig a Magyar Néprajzi Társasággal egy időben a párizsi Association des Études Tsiganes. Pécssett cigánymúzeumot neveztek el róla.

A rendkívül agilis, céltudatos kutató 38 évesen hunyt el. Sírja a gyulai józsefvárosi temetőben található, ahol a hozzá kötődő évfordulókon megemlékezéseket tartanak. A Békés megyei városban szobra és emléktáblája is van. Nekrológiát, benne rövid, de nagy jelentőségű tudományos életútját bemutatva Dankó Imre tette közzé az *Ethnographia* 1962. évi 4. számában.³

Felbecsülhetetlen értékű hagyatékát, levelezését, tanulmányainak kéziratait, fotográfiáit, hangfelvételeit, továbbá szakkönyvtárát özvegye adta át csekély összeg ellenében az Erkel Ferenc Múzeumnak.⁴ Összegyűjtött

³ Dankó Imre 1962. †Erdős Kamill (1924–1962). *Ethnographia* 73/4. 616–619.

⁴ A hazai cigány folklór értékes kincsei, félévszázados cigány hangfelvételek találhatóak az Erkel Ferenc Múzeumban. A gyűjtött anyagokat tartalmazó 32 db hangszalagon rögzített 60 éves hangfelvételek nélkülözhetetlenek a népköltészet, népzenei kutatások szempontjából, ezért felülmúlhatatlan értéket képviselnek. Erdős Kamill 1961-ben készítette utolsó hangfelvételeit. Az Erkel Ferenc Múzeum digitalizálta ezeket, így a teljes anyag az MTA Zenetudományi

publikációit *Erdős Kamill cigánytanulmányai* címmel a Békés Megyei Tanács jelentette meg Vekardi József és Czeglédi Imre szerkesztésében.⁵ Hagyatékának rendkívül gazdag anyagából 1977-ben rendeztek kiállítást.

Erdős Kamillnak sajátos kultusza teremtődött a hazai cigányság körében. Nem volt egyetemen képzett néprajzos, autodidakta módon szerezte tudását, amit kutatásai során használhatott. „Hiszen Te beszélsz cigányul, szereted őket, a kórházban, ha csak módodban volt, mindig kerested a társaságukat. Mi lenne, ha nemcsak spontán, kedvtelésből foglalkoznál velük, hanem módszeresen, hivatásszerűen?” – javasolta Erdősnek felesége, Müller Mária azután, hogy az 1950-es évek közepén férjét leszázalékkolták. Erdős lelkesen fogott bele, hogy előbb tudományosan felkészüljön, majd belevesse magát a magyarországi cigány kultúra/folklor kutatásába – idézte férje ciganisztikai indulását özvegye az *Őmellette a kutatómunkában* című, a *Közös Út – Kethano Drom* roma magazinban 1993-ban megjelent visszaemlékezésében.⁶

Erdős az ország összes könyvtárából megszerezte a cigányok néprajzával foglalkozó magyar és külföldi szakirodalmat, és rangos szakemberekkel levelezett, konzultált. Külön sajtófigyelőt is fizetett, aki informálta őt a hazai cigányságot érintő történésekről. Súlyos betegsége ellenére így szervezte meg kutatómunkáját: telente olvasott, írt, levelezett, és kipihente a nyár fáradalmait. Nyaranta ugyanis több hónapos gyűjtőutakra ment. Járt a vidéket, megismerte a Magyarországon élő cigány közösségek életmódját, nyelvét, folklorját és tárgyakat, ruhákat, eszközöket, amuletteket gyűjtött.

„Kamill úgy ment köztük, mint cigány” – írta Müller Mária. Bajuszt növesztett, zöld szalagos kalapot hordott, ami a lókupec cigányok jellegzetes fejfedője, és úgy viselkedett, hogy befogadták, megosztották vele életük részleteit. Halála után a cigány fantázia mesét, mendemondát is költött „Karcsi, a Lungo” alakja köré – számolt be felesége az említett írásban. Még arra is találtak magyarázatot, hogy „cigány létére miért szőke, fehér bőrű és kék szemű”. Azért, mert lengyel cigány gróf.⁷

Intézete jóvoltából ma már digitális formában áll a kutatók rendelkezésére. Az alábbi linken bele lehet hallgatni ebbe a páratlan anyagba Erdős Kamill bevezető kommentárjával: Erdős Kamill gyűjtéséből – YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=eNWHVphUv00>.

⁵ *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba, 1989.

⁶ özv. Erdős Kamillné 1993. *Őmellette a kutatómunkában*. *Közös út – Kethano Drom*. Roma Magazin. I/1. 38–40.

⁷ *Erdős Kamill, a kultikus cigánykutató* – <http://regi.reformatus.hu/mutat/erdos-kamill-a-kultikus-ciganykutato/>

Bár egyes vélekedések szerint jelentősége túlértékelt, Erdős Kamill meghatározó hatást fejtett ki a magyarországi cigányügyre. Az országban fellelhető minden cigány nyelvi csoportot megismert, és megalkotta a cigánykutatás ma is használatos fogalmi hálóját. „Ha megnézzük a mai magyarországi csoportokat, az általa meghatározott kategóriákat használják a kutatók” – állapította meg Landauer Attila, az MRE cigánymissziós referense.⁸ Erre példa, hogy foglalkozás alapján állított fel csoportokat, az oláhcigányságot többek között lókereskedőkként, üstfoltozókként és sátorosokként csoportosította.⁹



*Sátoros oláhcigány férfi három gyermekével. Kisterenye, Nógrád megye.
Erdős Kamill felvétele, 1959.*

Gyűjtőkörútjai során megbizonyosodott arról, hogy nincs egységes cigány kultúra, minden csoport kultúrája más és más. Az etnográfus a magyarságba képzelte integrálni a cigányságot: „Nemzetközi méretekben sincs senki, aki olyan határozottan, olyan meggyőző érveléssel fejtette volna ki a hagyományos cigány életvitel tarthatatlanságát, mint Erdős Kamill tette a magyarországi cigánykérdésről írt, francia nyelven közétett tanulmányában”¹⁰ – írta Vekerdi József cigánykutató, az Erdős összegyűj-

⁸ uo.

⁹ A magyarországi cigányság. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, 1989. 42–56.

¹⁰ Erdős Kamill 1959. La notion de mulo on „mort-vivant” et le culte des morts chez Tsiganes hongrois. *Etudes Tsiganes*, Paris, 1–9.

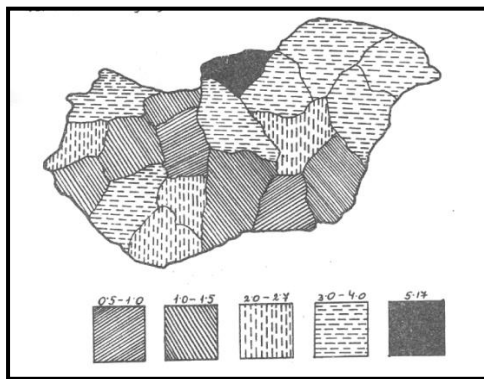
tött tanulmányaihoz készült, kutatótársa életútját, jelentőségét összefoglaló tanulmányában.¹¹

* * *

A továbbiakban Erdős Nógrád megyei gyűjtéseit és az azokból született publikációit mutatom be.

A nógrádi cigánysággal először az 1940-es évek végén budapesti szanatóriumi gyógykezelése alatt találkozott. A Korányi TBC-szanatóriumban ismerkedett össze betegtársával, a balassagyarmati Baranyi Dezső cigány-prímással, aki elkezdte megtanítani neki a kárpáti cigány nyelvjárást.

A Nógrád megyei cigányságról szóló legfontosabb munkája az *Adatok a Nógrád megyei „kárpáti” magyar cigány varázslásához*,¹² De további írásaiban is találunk adatokat, megjegyzéseket a nógrádi cigányságra vonatkozóan, mint a kárpáti magyar cigányság jellegzetes csoportjáról. *A magyarországi cigányság*¹³ és *A ma élő magyar cigány nyelv*¹⁴ című tanulmányában részletesen bemutatja a hazai cigány népcsoportokat és nyelvjárásukat, köztük a nagy számban Nógrád megyében élő kárpáti magyar cigányokat.



A térkép forrása: Erdős Kamill 1958. *A magyarországi cigányság. Néprajzi Közlemények* III/1–2. 173. és Erdős Kamill *cigánytanulmányai*. Békéscsaba, 1989. 56.

A térkép a cigányok létszámát mutatja az összes népességben a megyei lakossághoz viszonyítva % arányban. Erdős a megyei tanácsok és a mun-

¹¹ Vekerdi József 1989. Erdős Kamill szerepe a hazai és külföldi cigánykutató-sokban. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, 7–14. (Idézet a 7–8. oldalon.)

¹² *Erdős Kamill cigánytanulmányai* 17–22. és 1957. *Magie des Tziganes Hongrois „des Carpathes” du comitat Nograd. Psyche*, Paris, juin-juillet, 236–244.

¹³ *Erdős Kamill cigánytanulmányai* 42–56.

¹⁴ *Erdős Kamill cigánytanulmányai* 139–166.

kaügyi minisztérium (Pogány György és Bán Géza) adatközlései alapján készítette (1957. évi adatok). Jól látszik, hogy az '50-es években Nógrádban éltek legnagyobb számban cigányok. Magyarországon ekkor kb. 200 ezer cigány élt.

Erdős munkásságának kiemelkedő részét jelentették gyűjtőútjai. Publikációi és hagyatékban maradt, kiadatlan írásai e gyűjtőutak során szerzett anyagaiból születtek. 1956-ig csak véletlenszerűen gyűjtött a környezetébe került cigányoktól. Különösen sok kórházi adatközlője volt. 1956-tól kezdődtek a tudatos és szakszerű, széleskörű és alapos szakirodalmi felkészülésre alapozott nyári gyűjtőútjai az ország különböző tájaira az egyes cigány népcsoportokat felkeresve. Ezen utak közé tartozott 1956-os Nógrád megyei gyűjtése, amikor is főleg Balassagyarmaton gyűjtött. 1957 nyarán – az előző évi súlyos tüdővérzéséből felépülve – ismét Balassagyarmaton és környékén gyűjtött a kárpáti cigányok között. 1959-ben a kisterenyei cigányságot kereste fel és készített róluk számos, életmódjukat dokumentáló fényképet.



Sátoros oláh cigány család. Kisterenye, Nógrád megye. Erdős Kamill felvétele, 1959.



Ebédet főző cigányasszony. Kisterenye, Nógrád megye. Erdős Kamill felvétele, 1959.

Egyik legkorábbi, fontos publikációja az *Adatok a Nógrád megyei „kárpáti” magyar-cigány varázsláshoz* a Néprajzi Közleményekben jelent meg 1957-

ben.¹⁵ Az írás adatközlés, amely 1956-os Nógrád megyei gyűjtései alapján született. Erdős publikációjának döntő részére jellemző ez a saját szemével megtapasztaltakra támaszkodó, megbízható adatközlőkre alapozott és komoly forráskritikával ellenőrzött tényközlés a folklór és az anyagi kultúra bármely területéről, amelyekről éppen gyűjtött és adatait közreadta.¹⁶ Az írásban a szerelmi varázslás (10 tétel), rontó varázslás (4 tétel), elhárító varázslás (27 tétel), szerencsevarázslás (15 tétel), gyógyító varázslás (22 tétel) és szépségvarázslás (2 tétel) praktikáit, gyakorlatát, hiedelmeit adta közre a nógrádi gyűjtés alapján. Erdős figyelmet fordított arra is, hogy mennyire széles körben ismert, általánosan elterjedt, illetve ritka, kihalóban levő vagy invariáns szokásról, hiedelemről volt szó. Két példa erre. A szerelmi varázslások között jegyezte le egy 20 éves balassagyarmati asszony közlését az egész magyar nyelvterületen ismert hiedelemről: „*Ha egy lány meg akarja nyerni egy fiú szerelmét: akkor annak levesében megforgatja viselt barisnyáját (felszolgálás előtt) és beletesz még a levesbe egy szőrszálat, melyet szeméremtestéről tépett. – Utána a maradék levest a kúszóba alá önti. (Előzőleg a kúszóba alját felássza.)*”¹⁷ A szépségvarázslások között egy, a nógrádi cigányság között ritka hiedelemre bukkant egy szintén balassagyarmati, 55 éves asszonnyal beszélgetve: „*Nagypénteken, éjjel után kimennek a lányok a legközelebbi folyóhoz (Ipoly) és ott hajukat megmossák »bollo« vízzel. Az egyik fűzfa alatt*

¹⁵ 1957. *Néprajzi Közlemények* II/1–2. 157–164. és még ebben az évben franciául is: 1957. *Magie des Tziganes Hongrois „des Carpathes” du comitat Nograd. Psyche*, Paris, juin-juillet, 236–244.

¹⁶ „Jellegzetes példa Erdős Kamill kritikai érzékének erősödésére a nagypénteki hajmosás népszokásának felgyűjtése. A magyarságnál és más, környező népeknél közismert néphagyomány, hogy amelyik asszony vagy lány nagypéntek éjjel folyóvízben, fűzfa alatt megmossa a haját, szép lesz a haja. Ezt a hagyományt kárpáti cigányoktól (Nógrádban) hallott változatban Erdős is közölte. Később oláh cigányok között Békésben is találkozott vele, azzal a bővítéssel, hogy csak a Tisza vizében (*ando Tisa paji*) érvényesül a hatása. Ez idő tájt már gyanakvóbb volt Karcsi, és rákérdezett: »*Vi tu keres kadi?*» (»Te is csinálod ezt?«) – »*Öna, sako berš*« (»Igen, minden évben.«) – válaszolta az asszony cigányul, majd magyarul folytatta: »Attól ilyen selymes a hajam.« Karcsi nem szólt semmit, de a beszélgetés során később puhatolózott, hogy merre járt életében az asszony, és kiderült, hogy színét sem látta a Tiszának, amely kissé messze folyik Végegyháza vidékétől.» (Vekerdi 1989. 9.) Ugyanez az alapos kritikai érzelme mutatkozott meg pl. a cigány rézöntő mesterség tényleges gyakorlatát kutatva.

¹⁷ Erdős Kamill *cigánytanulmányai* 1989. 17.

*megfésülük, a harmadik alatt befonják. Sokan szomorúfűzfa gallyra csavarják hajukat és úgy mennek hazá. Ezáltal szép hosszú hajuk lesz.*¹⁸

A Néprajzi Közlemények 1957. évi következő számában gyűjtései során szerzett újabb adatait publikálta, ezúttal a *Terhesség, szülés, gyermekágy, szoptatás a magyarországi cigányoknál* címmel.¹⁹ Békés és Szolnok megyei gyűjtései mellett a balassagyarmati és karancssági kárpáti cigányoktól szerzett adatait közli, többek között a magzatelhajtó szerekről, a váltottgyermek hiedelemről, a csecsemők és kisgyermek betegeinek kezeléséről stb.

A Néprajzi Közlemények 1958. évi 1–2. számában²⁰ újabb, gyűjtéseken nyugvó adatait közli, immár rövidebb kommentárokkal, értelmezésekkel a *Cigány temetés* témakörében. Két, egymástól nyelvészetileg és etnikailag is eltérő cigány csoport temetési szokásait tette vizsgálat tárgyává: a khe-rãre (oláh) és a kárpáti cigányokét. Ez utóbbiaktól Nógrád megyében, főképpen Balassagyarmaton gyűjtött. A felgyűjtött szokásanyag ismertetése során kitért a halottjólás, a halál elkövetkezése és a koporsóba tétel, a virrasztás, a temetőbe menetel, a lélekváltás (*pomãna*), a gyászmegszakítás, a halott-tisztelet és az élőholttest-kultusz szokásaira és hiedelmeire.

Végül két, nagyobb terjedelmű, máig meghatározó jelentőségű, elméleti és módszertani iránymutatást adó tanulmányát kell bemutatnom.

A magyarországi cigányság című tanulmánya szintén a Néprajzi Közlemények 1958. évi 1–2. számában jelent meg.²¹ Ebben kísérletet tett a hazai cigányság (törzsek, nemzetségek) elhatárolására és definiálására. Anyanyelvük szerint kétféle cigányt különböztet meg: cigány és nem cigány anyanyelvűt. A cigány anyanyelvűek pedig szintén két, egymástól élesen különböző csoportot alkotnak: a kárpáti és az oláh (vlax) cigányt nyelvet beszélőket. A kárpáti magyar cigányokról a legtöbb ismeretet nógrádi gyűjtései során szerezte. Így írt róluk a tanulmányban: „*Idegenekkel szemben »magyar cigányoknak« vallják magukat, de újabban – nevük mellől – egyre inkább elbagyják a »cigány« jelzőt, sőt kifejezetten tiltakoznak és sértésnek veszik, ha azt*

¹⁸ Erdős Kamill *cigánytanulmányai* 1989. 22. Lásd még a 16. jegyzetet.

¹⁹ 1957. *Néprajzi Közlemények*, II/3–4. 258–263.

²⁰ 1958. *Néprajzi Közlemények* III/1–2. 107–127.

²¹ 1958. *Néprajzi Közlemények* III/1–2. 152–173.

mondják rájuk: cigány. »Mi magyarok vagyunk« – így beszélnek.²² Ők alkotják a cigányság legműveltebb és legbecsületesebb rétegét.²³

Utolsóként *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon* című tanulmányát említem.²⁴ Ennek függelékében a 33 éves, balassagyarmati Baranyi Dezső prímástól lejegyzett kárpáti magyar cigány szöveget adott közre magyar fordításával együtt.²⁵



Sátoros oláh cigányok. Kisterenye, Nógrád megye. Erdős Kamill felvétele, 1959.

²² Érdekes, de egyáltalán nem meglepő párhuzamként említem, hogy a 19. századi néprajzi gyűjtők ugyanezt tapasztalták a palócok között: a palócok mindig a következő faluban laktak, a kérdezettek önmeghatározásuk szerint becsületes katolikus magyar parasztemberek voltak.

²³ 1958. *Néprajzi Közlemények*, III/1–2. 154–155.

²⁴ 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai* 57–88.

²⁵ 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai* 85–86.